

ANTANAS BALAŠAITIS

Mokslinių tyrimų kryptys: leksikografija, kalbos kultūra, terminologija.

Angelė Vilutytė
KALTANĖNŲ ŠNEKTOS
ŽODYNAS

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, 460 p.
ISBN 978-609-411-019-1

Neseniai išleistame viename iš dešimties lietuvių kalbos šnektų žodynų pateikta Kaltanėnų apylinkių leksika. Tai irgi neplaninis Lietuvių kalbos instituto darbas. Taip ir buvo rengiami šnektų žodynai. Pirmas tokį žodyną išleido Vytautas Vitkauskas (1937–2012). Po jo *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyno* (1976) tokius žodynus ėmė rengti ne vien Instituto, bet ir Vilniaus universiteto kalbininkai.

Kaip rašo pratarėje aptariamo *Kaltanėnų šnektos žodyno* autorė Angelė Vilutytė, užrašinėti savo šnektos žodžius pradėjusi baigdama studijas Vilniaus universitete apie 1960 m. Šio rašinio autoriui A. Vilutytė yra pasakojusi, kad dar moksleivę tarmiškos kalbos verte yra sudominęs ir ragino užrašinėti vyresnis giminaitis Vilniaus universiteto lituanistas Adolfas Jatulis. Rinkdamas medžiagą diplominiam darbui, jis užrašinėjo ir Angelės motinos ir močiutės vaizdingą šneką. Gyvosios kalbos vertės supratimas augo ir stiprėjo studijuojant lituanistiką ir klasikinę filologiją, kai dialektologiją dėstė tarmių tyrėjas Zigmas Zinkevičius. Po daugelio metų Profesorius džiaugėsi, iš buvusios studentės sužinojęs apie rašomą savo gimtosios šnektos žodyną.

Per keletą dešimtmečių greta tiesioginio darbo prie didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* rašymo ir redagavimo A. Vilutytė kaupė kartoteką ir savo šnektos žodynui. Kaip rašo pratarėje, žodžius užrašinėjo atostogaudama ir kiekviena proga parvykusi į gimtinę. Išvaikščiota dešimtys kaimų, kalbinta daugiau kaip pusė šimto seniausios kartos tradicine šnektą kalbančių kaltanėniškių. Daugiausia kalbos pavyzdžių autorės užrašyta iš savo motinos Eleonoros Dailidytės-Vilutienės, kilusios iš Terpežio kaimo, močiutės Eleonoros Dailidienės (jos šnektos sakiniiais pailiustruota kaltanėniškių tarmė chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės*, 1971, p. 346). Iš to paties kaimo kilusios ir kalbintos keturios tetos. Kalbinti ir vyrai: užrašyta iš savo tėvo Edvardo, gyvenusio Kūrinių kaime, senelio Juozo Dailidės, Adolfo ir Zenono Radziulių (iš Pāgilūtės), Alfonso Šerėno (iš Berniūnų).

Kaltanėniškių šnektą fonetikos atžvilgiu nevienalytė: rytinė jos dalis priskiriama aukštaičių vilniškių patarmei, o vakarinė – uteniškių¹. Taigi kaip ir dauguma rytų aukštaičių, kaltanėniškiai vietoj dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* taria *um* (*dungùs*), *im* (*pĩmpė*), *in* (*ži.ntas*), *im* (*tim̃pæ*). Iš šnektos fonetinių ypatybių minėtinas junginių *le*, *lė*, *re*, *rė*, *se*, *sė* kietinimas: čia tariama *sáula* (saulė), *lá.isk* (leisk), *lė̃kšu* (lėksiu), *rā.tas* (retas). Kietinami ir priebalsiai *d*, *r*, *s*: *dáglas* (deglas), *rá.tas* (retas), *rė̃kæ* (rėkia), *sá.nas* (senas), *sė̃máu* (sėmiau). Šnekteje turima ir pirmoji dzūkavimo ypatybė, junginiai *dj* ir *tj* verčiami į *dz* ir *c*: tariama *mė.zei* (medžiai), *á.uzæ* (audžia), *nakcù* (nakčia), *svečù*. (svečių).

Nors kaltanėniškių šnektą priklauso skirtingoms patarmėms, bet jos žodynas bendras abiem: jį formavo ir jungė parapijiečių bendravimas miestelyje šventadieniais, atlaiduose ir turguose. Šnektos pavyzdžiai žodynui užrašinėti tiek iš vakarinio, tiek iš rytinio ploto atstovų. Kaip yra sakiusi žodyno autorė, kalbos pavyzdžių užrašyti geros progos būdavo ir susitikus per atlaidus, ir kitokuose susiėjimuose Kaltanėnuose.

Kaltanėnų šnektos žodynas priskirtinas išsamiųjų tipui: jame pateikta visa senoji šnektos tradicinė leksika (taigi ir skoliniai) ir dabartinės bendrinės kalbos žodžiai su būdingomis tai tarmai reikšmėmis. Leksika žodyne pateikiama lizdais kaip ir didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne* (toliau – LKŽ). Kaltanėniškių leksika sudėliota į 5725 lizdus. Skaitant žodyną krito į akis daugoka lizdų, pažymėtų santrumpomis *sv.* ir *hibr.*, t. y. svetimybė ir hibridas. Suskaičiavus A, L, N, V raidžių lizdus, iš 1178 lizdų rasta 230 nelietuviškos kilmės žodžių ir darinių. Taigi apie penktadalis šnektos leksikos atėjusi iš svetimų kalbų. Lyg ir daugoka, bet kaip iš dainos, taip ir iš kalbos žodžio neišmėsi. Tai svetimos valdžios laikų paveldas. Dalį svetimybių sudaro veiksmazodžių dariniai su priešdėliais *da-*, *raz-* (*dapilti*, *datirti*, *razplėšti*, *raznešióti*).

Žodyne surinkti žodžiai dažniausiai vartojami kaimo žemdirbių kasdienėje buityje. Dauguma žodyninių lizdų su dviem ar trim sakiniiais, bet yra ir labai didelių su gausia frazeologija. Iš tokių minėtini *akìs*, *dantýs*, *darýti*, *dėti*, *dĩrbti*, *dúoti*, *galvà*, *kratýti*, *krìsti*, *krutėti*, *léisti*, *lėkti*, *lĩsti*, *lũpti*, *mėsti*, *nėšti*, *penėti*, *pũlti*, *rankà*, *riĩkti*, *sakýti*, *sėsti*, *statýti*, *šónas*, *taisýti*, *tráukti*, *trĩnti*, *vaĩgti*, *varýti*, *vėrti*, *vėsti*, *žėmė*, *žmogùs*, *žolė*.

Kaltanėniškių šnektai būdingi rytų aukštaičių dar pavartojami prielinksniai (ir priešdėliai) *ąž*, *ąžù*, atitinkantys bendrinės kalbos *ųž*: *Ąž kalno namai i nesmato*; *Ąž uogas daug ažrinko*; *Ažù metų kad grįš, tai gerai*; *Gyvena ažùkampėj, nei privažiuot in juos*; *Važiavo ažùlankom*; *Stokis čia: ažúovėja ažù pirkelės*; *Miške ažúovėja, o in lauko duoda vėjas*; *Ažùperniai tai buvo uogų miške*; *Man jau berniokas ažùmainas 'užvadas', – visa ką padaro*.

¹ Tai yra nustatęs Adolfas Jatulis diplominiame darbe *Kaltanėnų tarmės fonetika ir morfologija* (1964), kuriuo remiamasi Zigmo Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologijoje* (1966: 523).

Visų šių darinių nėra didžiajame LKŽ. A. Vilutytės užrašyta ir daugiau žodžių, neįdėtų į LKŽ:

atóšilas : *Ledas ežere aižėja : atóšilas.*

bobeliôtė 'menka moteris' : *Bobeliôtė da nesena, baika.*

dýrauti 1. 'dairytis' : *Dýrauna par langus pavogt ko.* 2. 'tykoti' : *Kiaulį papjovė, tai dý-rauna katinai.*

gamùlžis 'gabalas' : *Duonos gamùlžis po stalu nusviestas.*

gisýti 'gesinti' : *Ugnį gisaũ anksti : bijau kad kas neinsgrūst.*

gretėj 'šalia' : *Gretėj namai jų.*

knābinti 'taupyti, griebti' : *Knābino knābino visą gyvenimą i paliko turtą svetimiem.*

paklōščiai 'kraikas' : *Atsivežu samanų paklōščiam.*

papānis 'storas pakulinis audeklas' : *Priaudžia papānio kokio i nešiojam būdavo, a kq darysi.*

parañkė 'arti, po ranka' : *Parañkėj atsistojo i stovi, – da apšutinsiu puodą keldama.*

prāpjūvas 'rugiapjūtės pradėtuvės' : *Prāpjūvas būdavo rugių : tai valgių priruošia, alaus pridaro, plg. prapjovos LKŽ.*

prieblindýs 'prietema' : *Saulė leidžias, prieblindýs, o mes da lauke.*

prieblindžiaĩs 'temstant' : *Atejau prieblindžiaĩs.*

retója 'reta kalba' : *Anas iš retōsios kai pradė[įjo].*

skalėtyti 'apkalbėti, liežuvauti' : *Laksto po ūlyčią i skalėtija kai velnias.*

tylētēm 'tylomis' : *Tylētēm einu per mišką : bijau saldokų.*

týnius 'sutinimas' : *Atleidė týnių, o buvau sutinus, randona koja visa.*

týpčioti 'stypčioti' : *Týpčioja jau katė in viščiukus.*

viržiūnė 'viržynas' : *Po viržiūnes pavasarį ganom.*

LKŽ yra žodžių, pateiktų A. Vilutytės iš savo šnektos:

sagrąžai adv. 'kai audžiama grįžtant per pakojas' : *sagrąžai – vienan šonan audi per pakojas, a paskui atgalios mini.*

saugulīngas 'kurį reikia labai saugoti'. *Balta tai baisiai saugulīnga skarelė.*

samanykščià 'samanų priaugusi vieta' : *Samanykščià kvepia gailiais.*

savýsu adv. 'tarp savų' : *Savýsu vis geriau, ramiau.*

sugraužinýs 'susigraužimas, rūpestis' : *Man didelis sugraužinýs – bulbos supuvo.*

sukirtinýs 'krosnies pamatai' : *Sukirtau pečiui sùkirtinį.*

súrastis 'sūrimas' : *Súrasties nēr, grybai nestovės apraugti.*

Straipsnyje **nusliūgti** yra sakiny *Nusliūgsta akys senystėj*, t. y. susilpnėja, o LKŽ tokios reikšmės nėra.

Bene ryškiausiai pastebima *Kaltanėnų šnektos žodyno* ypatybė – dažni mažybiniai vardažodžiai. Tai žodyno autorės užrašyta senųjų kaimiečių kalbos puošmena. Žodžiai su mažybinėmis priesagomis parodo kalbančiųjų minties švelnumą, pagarbą, meilę, užuojautą aptariamiesiems dalykams ar asmenims. Dažna mažybinė priesaga *-utis, -utė*. Kaltanėniškės močiutės džiaugiasi *vilnoniūte skarelė*, kad *dukrėlė mano dažnai atva-*

žiuoja. *Vaikėle, kaip gerai, kad atėjai in mañ. Čia stebimasi, kad pradalgėlė siauručiūtė, kokia te pirkėlė – langėliai mažučiai, žema; Ką gi anas tas žmogėlis padaris, čia vyro reikia drūto; Jau kai špygėlės telyčiūtes rageliūkai; pasiguodžiama: Plutėlę sugriaužiu ir sėdžiu; priemeniūtė maža, pasdėt neturiu kur; Sušąlęs vaikas, lūpýtės dreba; Šulnėlis mažūtis, ale [v]andenio gana. Žvaigždžiūtė kaktoj, a visa marga karvė.*

Kaltanėniškių kalbos švelnumą dar labiau didina dažnokai pavartojami dariniai su dvigubomis mažybinėmis priesagomis: *Lempelūtė tik ką mirksi: žibalo ir to nebuvoo; Skareliūtę marti dovanų atavežė; Vilnone skareliūtė ryšėjau visą žiemą, sveika galvai; Takeliūkas tik ką matos, ažužėlęs; Kvepia riekeliūtė suvalgyt ir sausos duonos; Aušta, švieseliūtė, jau i keliuos, einu toartan in gyvilius; Kaip špygeliūtė karoytė, o pieno duoda; Skryneliūtėj susdėjus pinigūs; Pirkelė susėdo suvis, i teip mažučiuūtė buvo; Mažučiuūkas suvis sūreliūkas iš[er]jo], o šitiek varškės buvo; Sukneliūtė trumpučiuūtė, puspalteliu užsivilkus, skareliūtė plonučiuūtė; Upeliūtė prie mum suvis siauručiūtė; Numirė tėveliūkas – likom basi, gryni. Nosiūtė riesta, plaukai ilgi, graži mergiotė.*

Priešingai menkinamajai nuostatai reikšti šnekoje vartojama priesaga –ynas, –ýna: *Turėljo] kokių ožkyną, be pieno, pardavė, insitaisė karvę; Vartýnai supuvę buvo koki, kiaulė i išvertė; Degla didžiausia kiaulýna purve guli; Jos gi dėdýnas storiausias – per duris nelenda; Su bernýnu koku susiriše i tąsos; Tąsos čia koks berniokýnas, kad nepavogt[er].*

Iš priesaginių darinių minėtini žodžiai su reta priesaga –atė, turintys veiksmažodinio abstrakto reikšmę: *Pati kùlatė, dairomės mašínų; Buvo i kùlatės i málatės paržiem – be darbo nebuvom; Visą vasarą šito ravātė, darže parvasar; Jau i jį stipātė paėmė; Didžiausia gaišatė su šitais grybais paki padžiauni; greta Su šitais valgymais tik gaišatīs – reikia bulbas kasti. Turi šie dariniai ir konkrečią reikšmę: Paduok karvei gėrātė; Šuo nedaboja in tavo šitą lakātę, – numetu duonos, mėsos; Neturiu šiemet kùlatės 'kuliāmų javų' – nesėjau. Greta pilnatīs vartojama ir pilnatė. Pasakoma ir sveikātė, bet dažniau sveikatà. A. Vilutytės užrašyti žodžiai praplečia iš LKŽ žinomų ne vien tokių žodžių geografiją.*

Kaltanėnų šnekoje vartojamas sudurtinis būstasis dažninis laikas: *Nešù būdavo šieną saviēm in pečių iš pievų; Smalėką būdavo ažsidega i eina vakare gaudyt vėžių; Pàstveriu čirškulį košėj būdavo kai medus; Būdavo nóri sustaisyt koki rúbą, tai juodauni juodauni miške i parvasar i paržiem; Basi žiemą išlekiem būdavo i nesirgdavom; Iš kásnelių susiuvinėju būdavo vaikui i apvelku, – nebuvo iš ko nupirkt.*

Rytų aukštaičių vilniškių tarmėje išlikusi liepiamoji nuosaka be –k dar palyginti dažnai vartojama ir kaltanėniškių pramaišiu su bendrinės kalbos forma: *Išnėš rūbus in saulės, pravėdink; Atnėš tu man kada vaiką parodyt; Sėskies prie mañ – gana bus daikto; Kad prašo sėskimės i váglykim; Ko tu skubinies, pasėdý kad atėjai; Ko čia stovi, sėdiēs; Paskáldai tu bulbas, da didelės sodint; Stókitės arčiau, geriau matysite; Stoveriēs manęs, slidu, pargriūsi; Duotė i man kiek pinigų; Inpíl čerkelę; Atsraítai kelnes, sušlapsi visas par pievą eidamas; Pasraitýk, perbrisi par upę – negilu; Dabok*

prirakiñ, – pamatysi išneš čigonai viską; Ažėitė, berniokai, padurniuosme. Paspìrk dureles toartelio, kad vištos neišeit; Nustái tu rėkt an šitų vaikų, sarmata svieto; Pralko šienaudami gal, panešý nors atsigert; Paskaĩtai, kas čia parašyta būdavoprašo tėvas; Pavārai žqsis, lenda daržan; Batvinių pasiskiñ i inmėt kiaulei.

Pasakojamojoje kalboje kaltanėniškių dažnai vartojami neveikiamieji dalyviai: *Kamašiukais jos ateĩta i nesùšlapta; Maišýta, maišýta paki rāsta pinigai i pāvogta; Plaukai tik aukštyn sušukúota – bernauna do baisiausiai Baliokas; Sušlúostytas visas koštuvis i nusviēstas daikte ryzo; Visas pašalys ažusėtas rasoda; Stuobrioką išsilaužiau, parsinešiau, būta prilindę skruzdelių.*

Iš šnektos ypatybių paminėtinas ir savitas vaikinų bei merginų įvardijimas. Kaip ir daugelio rytų aukštaičių, nevedę vyrai čia turi pavardę su priesaga *-ōkas*: *Viluciōkas* (Vilutis), *Šaraniōkas* (Šerėnas), ta priesaga dedama ir prie vardo: *Baliōkas* (Balys), *Juziōkas* (Juozas); *Kaziōkas* (Kazys), *Vinciōkas* (Vincas). Prie merginų vardų dedama priesaga *-ōtė*: *Uliōtė* (Julija), *Anciōtė* (Ona); *Da neištekė Anciōtė, kam tu ją pūdai*. Mergaičių pavardės turi priesagą *-ýčia*: *Vilutyčia* (Vilutytė), *Gaidýčia* (Gaidytė), *Vasiliūnyčia* (Vasiliūnaitė).

Žodyno autorė įvade nurodo ir vieną kitą retesnę šnektos ypatybę. Tariamiosios nuosakos 1 asmuo baigiasi galūne *-čia*: *nėščæ* (neščiau), *šókæ* (šokčiau), *gėrcæ* (gerčiau). Paminėtina daugiskaita *neštūte, dirbtūte; Eitumbe ravėt, ale lyja; Eitūt namo, – ko čia stovit*. A. Vilutytės užrašyta trumpa leidžiamosios nuosakos forma greta su ilgesnįja: *Tepastà pušinė, – krėsiu liuktus; Tegù pastóvi pienas šiltai, tegu rūgsta*.

Didelė žodyno vertybė – iliustraciniai sakiniai, ypač su frazeologizmais. A. Vilutytės per ilgus metus jų užrašyta tikrai gražių. Kaltanėniškių šnektos grožiui, kaimiečių galvosenai, patirtiems išgyvenimams parodyti keliolika jų ir pacituosime (skaityti lengviau suprastinta rašyba): *Pilna kašdė uogų kai akis* (su kaupu); *Grybų, uogų šiomet nors vežimu vežk* (labai daug); *Atgalia ranka kai duoda* (nenorom), *– neimk; Kai sudegiau, in akmenio likau, biedna; Nulėkė kaip akmenėlis upėn visas gyvenimas; Baisus daiktas kokia paliūtė* (labai didelė); *Dabar par ją pinigų ir su balana nerastum* (visai neturi); *Kiek tę mokėdavo až darbadienius – ašaros* (visai mažai); *Šitokio čia daikto* (nesvarbu), *– paliko i tegu eina savo keliu, rasi kitą; Ima kas ant stalo, ryja, geras akis turi* (nesigėdi); *Kad galėt, tai akis iš kaktos išplėšt* (viską atimtus); *Basi lig sniegui eidavom mokyklon, basi i užaugom; Paparčius dėdavo duonon, kai buvo bado matai; Nuo mažantės aš šitą giesmę mokėjau; Išėinu žmonysna, tai net akyse šviesiau; Gyvulį reikia mylėt kai žmogų, tai i anas tau bus geras; Duktė kai žaibas visur pribūna; Až gero vyro kai až mūro* (ramu); *Galva pramušta* (labai nori) *kuokinėt; Agurkus nagais išnešė* (greit išpirko) *turguj; nespėjau pasdėt in stalelio; Primušė žmogų be niekur nieko* (be priežasties); *Čia grybaut iš pašonės* (pašaliniai) *neateina – savi išgrybauna; In pyragą vaiko net akys plasta* (labai nori), *– atpjauk kąsniuką; Syla meilės nenupirk-si; Plyšk rėk, – neiššauksi iš kapų; Šutina kai puode* (labai tvanku); *Vienas galas dega, kitas – i nerūksta* (nevykusiai puošiasi); *Aš einu paslenkus, i ana jau žemę uosto* (arti

mirties); *Senam i žingsnis brangus*; *Ana vėją geria in jo sūnų* (labai nori); *Darmai liežuvoj plėši* (daug plepi), – *neims sūnus jos*; *Visas gyvenimas šunio karnom* (niekais) *nuėjo*; *Koks tų iš jo žmogus: su ta diena gyvena* (netaupiai), *vaikai alkani bastos*; *Gražiom akim puodo nepramesi*, – *reikia lašinių*; *Pyragas burną išgadina*; *Ką ažu kokio, geriau žilą kasą sunešiot* (likti netekėjus); *Mergiotė kai lapė* (meili); *Moku kai poterius*; *Po žemėm suspėsi visada*, – *saugok sveikatą*.

Pabaigoje keletas pastebėtų netikslumų ir pageidavimų. Žodyno įvade nurodyta, kad šnektoje kietinami priebalsiai *d*, *r*, *s* ir pateiktas pavyzdys *dāglas* vietoje bendrinės kalbos *deglas*, o žodyne sakinys: *Vienas paršelis dāglas, kiti balti*. Antraštinis lizdo žodis *daglas*, greta ir *daglója*. Matyt, pasiremta LKŽ, kur *dāglas* nurodyta į *dēglas*. Taip pat du lizdai LKŽ *dařmai* ir *deřmai*. Kadangi skolinys, tai kietinimas čia gal ir netaikytinas: iškeltas *dařmai*. Galimas daiktas, kad *d* kietinimas šioje šnektoje dar diskutuotinas, nes LKŽ *dāglas* pateikiamas iš Konstantino Sirvydo, Pilypo Ruigio ir Friedricho Kuršaičio žodynų, Kristijono Donelaičio raštų. Šią abejonę patvirtina ir Gervėčių tarmės faktai. Šios tarmės tyrėja Jadvyga Kardelytė *d* kietinimą čia laiko sporadišku².

Nors šnektoje, kaip teigia žodyno autorė, *dūkros* nėra, o tik mažybinės formos *dukrėlė*, *dukrýtė*, bet jų nederėjo pridėti *duktės* lizde. Kelių lizdų (*áusti*, *milas*, *raištis*, *žmogùs*) sakiniuose dėl suskaidymo netinkamais skyrybos ženklais (vietoje || turėtų būti /) atrodo, tarsi nėra antraštinio žodžio.

Žodyno lizdų skaičius būtų didesnis, jei kiekvienas sakinio žodis būtų iškeltas ir paaiškintas atskirame lizde. Kartais to lyg ir reikėtų. Pavyzdžiui, *mólio* lizde neišaišku, kas tas *móliabristis*. Gal tikrinis žodis? Iš *pakriútės* lizdo sakinio neiškeltas *kaldúobinas*, iš *palėisti* lizdo sakinio neiškeltas *pasitrasýti*. Iš *séilės* lizdo sakinio *Šítie siúlai pašuvai plonì*, *séilė*, *dedù dù* derėjo iškelti ir paaiškinti *pašuvà*. LKŽ pateikti sakiniai iš rytiečių šnektų rodo, kad tai siulai, kuriais ataudžiama.

Pilvo lizde sakinys *Pilvù apsráizgius mergà* (pilvota) panašus į frazeologizmą, o žodyne nei *raizgýtis*, nei *apsraizgýti* nėra. Frazeologizmas *su tà dienà* 'netaupiai' yra dviejuose lizduose, bet iškeltas nevienodai: *su túo dienà gyvėna*, *su túo dienù*.

Keletas kritinių pastabų nesumenkina žodyno autorės ilgamečio darbo ir jame paskelbto gražaus šnektos lobio.

Įteikta 2014 m. kovo 20 d.

ANTANAS BALAŠAITIS

Didlaukio 27-64, LT-08320 Vilnius, Lietuva

² Kardelytė Jadvyga. *Gervėčių tarmė*. Vilnius: Mintis, 1975, 30.